

Літературний процес: методологія, імена, тенденції [Текст] : збірник наукових праць. № 7 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; ред. О. Є. Бондарева [та ін.]. – Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2016. – (Філологічні науки).

С. 90–95.

УДК 821.161.2–93.09

Віталіна Кизилова

НАЦІЄТВОРЧІ ТЕНДЕНЦІЇ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА НА ІСТОРИЧНУ ТЕМУ

У статті аналізуються жанрові модифікації повісті для дітей та юнацтва на історичну тему (пригодницько-фантастична повість, детектив, фетезі), художня специфіка, засоби активізації читацької уяви, версії репрезентації історичних знань, що позначаються на формуванні національної ідентичності читача. Важливе значення в історичному творі з посиленням пригодницьким компонентом має хронотоп, що часто набуває екстремальних рис. Прийом «часового зсуву», двоплановість зображення, міфологізація й містифікація простору увиразнюють іманентну сутність героїчних вчинків персонажів, дозволяють проектувати давноминулі події на сучасність. Головний герой, максимально наближений до реципієнта, доповнює моделювання історичних фактів власними уявленнями про них. Міфологічні образи та сюжети, інтертекстуальні компоненти породжують ланцюг історичних, естетичних, моральних ремінісценцій. Комунікативний код твору сприяє усвідомленню відповідних авторських акцентів, актуалізації важливого пізнавального матеріалу, що спонукає до набуття життєвого досвіду читачем, осмислення духовно-культурних витоків, формування національного світогляду, національної ідентичності в молодого покоління українців.

Ключові слова: національна ідентичність, література для дітей та юнацтва, історична проза, художня специфіка, пригодницько-фантастична повість, детектив, фетезі.

Складний і суперечливий громадянсько-державницький етап українських націєтворчих процесів, на якому перебуває наша держава [2], передбачає розвиток громадянського суспільства та формування української політичної нації європейського типу, наявність певної сукупності послідовних дій та засобів (культурницьких, ідеологічних, духовно-світоглядних, суспільно-політичних, інформаційно-психологічних тощо), спрямованих на досягнення конкретних цілей.

Важливим чинником їх ефективної реалізації є формування національної ідентичності, духовності, національної свідомості й самосвідомості в молодого покоління українців. Ґрунтом для інтелектуального, соціального, морального розвитку дітей, формування в них патріотизму, національної ідентифікації стає інформаційний, культурно-освітній простір. Суттєвого значення при цьому набуває т. зв. історична пам'ять, що актуалізує процес «соціального наслідування», у результаті якого зберігаються найбільш вагомі соціально-психологічні характеристики і нація зберігає себе, свої інтереси, потреби, свій національний світогляд [8, 66].

Художня література на історичну тему акумулює комплекс знань про ту чи ту історичну добу, розкриває особливості суспільного устрою, ідеологію, духовно-культурні, побутові, психологічні особливості її сучасників. Маючи емоційний вплив на читача, що сприяє залученню до читання широкої аудиторії, вона водночас знайомить його з актуальними проблемами історії, виховує на прикладах минулого. Історична подія, описана автором у пригодницькому чи фантастичному творі, має більший вплив на дитину 9-12 років, ніж будь-який науковий аргумент. Засоби активізації читацької уяви допомагають авторові втягнути читача у текст і в такий спосіб реалізувати його потенції [3, 268]. Важливе значення при цьому набувають мовний код, літературний стиль, жанр твору, що «ведуть» читача за текстом і спрямовані викликати в нього відповідну реакцію, створити потрібний ефект.

З огляду на зазначене вище доцільно вести мову про вплив художньої історичної прози на формування національної ідентичності дитячої та підлітково-юнацької аудиторії, що править за мету цієї розвідки. Виявлення жанрових модифікацій історичної повісті для молодшого читача, які демонструють нові можливості репрезентації історичних знань, з'ясування художніх особливостей, окреслення засобів активізації читацької уяви, що позначаються на формуванні національної ідентичності, – актуальні завдання, що потребують поглибленого вивчення.

Аналітично-критичний дискурс історичного твору представлено працями Л. Александрової, С. Андрусів, Є. Барана, М. Богданової, З. Голубєвої, І. Денисюка, В. Дончика, М. Ільницького, Д. Пешорди, О. Проценко, В. Разживіна, В. Шевченка, З. Шевчук, В. Фащенко та ін.

У літературі для дітей та юнацтва становлення й розвиток історичної прози пов'язані насамперед із творчістю Марка Вовчка. У повістях-казках «Кармелюк», «Невільничка», повісті «Маруся» письменниця розказала юним читачам про героїчну боротьбу українського народу проти татарсько-турецьких загарбників. Сторінки історії нашого народу постають в оповіданнях Б. Грінченка «Олеся», Дніпрової Чайки «Тополі», «Мара», поемі Олександра Олеся «Княжа Україна». Усвідомленню національної гідності, переживанню трагізму історичного буття українців була підпорядкована творчість А. Кащенко. Історична тематика в літературі для дітей активно виявляла свою життєздатність й у творчості еміграційних письменників, які намагалися осмислити історичні події, пробуджуючи потенціал нації, її національно-культурний дух («Казка про Киянку Красуню Подолянку» Ольги Мак, «Маруся Богуславка» Романа Завадовича, «Абетка з історії України», Леоніда Полтави та ін.). Значна частина цих творів для свого розуміння вимагає від читача певної енциклопедичної компетентності, без якої не буде досягнута комунікативна мета (наприклад, при ознайомленні дітей 9 років згідно зі шкільною програмою з оповіданням Б. Грінченка «Олеся» не враховано

ситуативний контекст – відсутність елементарних знань з історії України в дитини початкової школи, – що не можна недооцінювати).

Створюючи художній текст як певну комунікативну інтенцію, автор застосовує низку кодів (У. Еко), за допомогою яких читач зможе адекватно інтерпретувати його зміст. Письменники, діалогізуючи з юним читачем на історичну тему, вдаються до різноманітних формо-змістових модифікацій художньої прози, освоюють спектр нових можливостей. Пріоритетними в колі читання дитини віком 9-13 років, на чому неодноразово наголошували критики й дослідники літератури для дітей та юнацтва, є тексти з посиленням *пригодницьким* компонентом (трилогія Володимира Рутківського «Джури козака Швайки», «Джури-характерники», «Джури та підводний човен», повість Зірки Мензатюк «Таємниця козацької шаблі», повість Андрія Бачинського «Неймовірні пригоди Остапа й Даринки» та ін.).

Модифікація традиційних підходів до художнього моделювання історичного матеріалу позначається на специфіці хронотопної структури твору, можливостях реалізації часо-просторових уявлень. Показовою в цьому плані є повість В. Рутківського «Сторожова застава», де письменник показав читачеві події прадавнього минулого – 1097 року й історичних осіб: Володимира Мономаха, княжича Святослава, героїв давньоруського билинного епосу Іллю Муромця, Олега Поповича, Добриню Микитовича. Автор використав прийом «часового зсуву» (головний герой Вітька Бубненко фантастичним чином потрапляє в XI століття), що дало можливість реципієнту подивитись на Київську Русь й життя за тих часів не відстороненим поглядом, а зсередини, ототожнивши себе із головним персонажем твору. Завдяки цьому читач *«відчуває себе втягнутим у хід подій, які в момент читання здаються для нього реальними, навіть якщо насправді дуже далекі від його власної дійсності»* [3, 266] і в такий спосіб доповнює моделювання історії власними уявленнями про неї, своїми знаннями, що виникають на підставі співжиття з персонажами повісті.

В. Рутківський, намагається подолати часову відстань, він стирає межу між минулим і сучасним й виразно артикулює ментальні константи українців, у формуванні яких помітну роль відіграє історичний концепт. Гречність, гостинність, щирість, патріотизм, працелюбність, душевність, емоційність і чуйність (у жінок), сміливість і звитяга (у чоловіків) – такими рисами характеру наділяє письменник історичних персонажів.

«Вмонтоване» в художній простір життя персонажів повісті «Сторожова застава» виявляється через синтез особистого й соціального, психологічного й естетичного, що дає можливість зримо уявити органічну злитість їх власних долі з долею батьківщини. Володимир Мономах, дід Овсій, Олешко Попович, Ілько Муровець, Добриня Микитович постають перед гостем з майбутнього – Вітьком Бубненком – як справжні патріоти своєї землі, мужні й сміливі захисники свого народу, які у відповідальний момент спроможні мобілізувати себе на битву з ворогом і, якщо потрібно, віддати своє життя заради інших.

Показовою в цьому плані є битва з половцями над Сулою, в описі якої В. Рутківський вдається до романтизації й героїзації подій минулого, наприклад: *«Вдарилася в березовий частокіл перша половецька хвиля, напоролася кінськими грудьми на гострі палі і відкотилася до Сули. Вдарилася друга – і захлюпнула частокіл. А за нею вже зводилася третя... Хоробро билися римівці, не відступали ні на крок»* [7, 284–285]; *«...незрушними береговими скелями стояли в шерензі руського війська Добриня, Муровець і юний Попович. З неймовірною силою вдарялися в них шалені половецькі хвилі, проте тут таки перетворювалися на бризки й відкочувалися назад»* [7, 288].

Історичні довідки письменник залучає до тексту максимально лаконічно, намагаючись зберегти загальний тон повісткування, часто іронізуючи над незнанням сучасними підлітками відомостей про Київську Русь, її князів. Цій меті підпорядковані внутрішні монологи головного героя – Вітька Бубненка, мислення і мовлення якого максимально адаптовані до сучасності: *«Вітько вражено подивився на вершника. То ось який він, Володимир Мономах...<...> він мудрий. Кілька років тому переяславську землю безперервно терзали*

половецькі орди. І нічого не можна було вдіяти, бо на кожного переяславського воїна припадало чи не семеро половців. Та коли в Переяславі став княжити Володимир, він уклав з ханами угоду про ненапад. Щоправда, хани її час від часу порушують – тихцем посилають за Сулу своїх розбишак, а самі вдають що нічого не відають. <...> А що знав Вітько про нього у своєму XXI столітті? Лише те, що князь носив важку шапку...» [7, 111].

Героїзація подій минулого не лежить на поверхні твору, а увиразнюється захоплюючими пригодами. У них «запросто» бере участь звичайний п'ятикласник разом зі своїми новими друзями з минулого: Росанкою, Олешком, Ільком, дідом Овсієм. Письменник в такий спосіб робить проекцію давноминулих подій на сучасність, підкреслює іманентну сутність героїчного вчинку, який може здійснюватися не «кимось і десь», а звичайними людьми, у тому числі й підлітками.

Романтично-фантастична історія Андрія Бачинського «Неймовірні пригоди Остапа й Даринки» занурює читача у різні історичні епохи. Твір сповнений магії, містики, таємничості, фантастики. Головні герої-підлітки упродовж розвитку подій долають численні перешкоди, під час мандрів вони мають змогу спілкування з різними містичними істотами: мольфаром, привидами, духами, вовками, мавками, знахаркою тощо. Історія рідного краю подається автором із залученням численних легенд: про Чорного монаха, про королеву Бону, яка купалася у крові невинних, щоб зберігати молодість і мати магічну силу; про кохання між донькою воєводи і бідним хлопцем та ін. Розкриваючи маловідомі сторінки історії нашого народу, письменник знайомить юних читачів із національними традиціями, святами. Інкорпоровані тексти твору мають потужний пізнавальний, естетичний потенціал.

Цікавим постає порівняння сучасного і давнього Львова. Наприклад, розповіді про річку Полтву, що текла центром у центрі міста, а нині знаходиться під землею, старовинні вежі, фортеці, костьоли. *«Остап із Даринкою увійшли до міста й зупинились, розгублено озираючись довкола. Вони не впізнавали рідного Львова. Раніше Остап був певен, що без проблем*

зорієнтується, але все виявилося таким незнайомим! <...> Руською вулицею, яка майже не змінилася протягом століть, минаючи латинську Катедру, вийшли на якусь площу, що радше нагадувала пустир, весь у руїнах. Костьол єзуїтів стояв поряд, і Остап начебто впізнав його, але щось навколо було не так...» [1, 42–43]. Герої повісті ходять відомими й нині історичними маршрутами (напр., «Золота підкова», що пов'язаний з ім'ям короля Яна III Собеського), відвідують Олеський, Підгірецький і Золочівський замки. Комунікативний код твору сприяє актуалізації важливого (з погляду відповідної вікової категорії) пізнавального матеріалу, що спонукає до набуття життєвого досвіду дитиною, формування світогляду, усвідомлення відповідних авторських акцентів.

Слушно зазначає Зірка Мензатюк: *«Дитина... сприймає світ як диво, не тримає зла. Цього потрібно повчитися і нам, дорослим. Дитячий письменник повинен більше бути дитиною, аніж пересічний дорослий. Ні, не треба розповідати вигадки. Слід говорити про важливі речі... Але високі цінності слід заховати глибоко та ретельно. Так, щоб маленький читач зміг сам їх усвідомити»* [9]. Письменниця запропонувала юному читачеві оригінальну версію інтерпретації історичних подій у повісті «Таємниця козацької шаблі» з майстерним поєднанням елементів детективу, оригінальним міфологізмом, гумором із уславленням козацької героїки.

До пошуків таємничої козацької шаблі родину Руснаків спонукав «патріотично налаштований» привид. Його дії змушують Наталочку і її батьків вирушити історичними місцями України, де, за їх логікою, можна віднайти старовинну річ. Головна героїня має можливість познайомитися з історичними місцями України не зі сторінок шкільних підручників, а наяву. Читач же, спостерігаючи за карколомним перебігом подій твору, на ходу «ковтає» інформацію про Берестечко, Дубно, Тараканівський форт, Олеський замок, Кам'янець-Подільську та Хотинську фортеці, Козацькі могили неподалік Берестечка.

Історичні реалії в повісті постають у двох планах: реальному сучасному й умовному минулому. Описуючи історичні заповідники, письменниця звертає увагу на їх популярність, а, отже, непідробний інтерес сучасних українців до історії держави. *«Дорогу до Берестечка не треба було шукати: все, що мало колеса, цього дня мчало, їхало, котилося на Козацькі Могили. А вже сам заповідник шумів, гудів, рябів кольорами, немов величезний ярмарок. <...> Всюди снували люди в вишиванках, продавалися жовто-блакитні прапорці, значки, морозиво, патріотична література, шапки-мазепинки; гурти чоловіків сперечалися про політику...»* [5, 59–60]. Авторка неодноразово акцентує увагу на цінності історичних пам'яток, їх важливості для сучасного українця; утім робить це ненав'язливо, так, що читач уважно стежить за перебігом пригодницьких колізій твору й водночас відчуває героїчну атмосферу простору, на тлі якого ці події розгортаються.

Завдяки інтенсивній міфологізації й містифікації простору, що є прикметною ознакою стильової манери письменниці (потаємна кімната в Олеському замку, підземелля в Дубні, чорти, привиди, відьми й відьмаки) авторка стирає межу між реальним і умовним, робить перехід з однієї площини в іншу практично непомітним. Прийоми художньої умовності сприяють синтезу різнопланових подій і різних часових вимірів. *«Їх стояло три сотні на пагорбі, що, мов острів, височів серед болота. Старого важко було пізнати: чуб розметався, сорочка розхристалася, очі палали, а шабля в руці мигтіла, як блискавка. Поляки насідали, козаки відбивалися, не відступаючи ні на крок. Та й не мали куди відступати. Мабуть, бій тривав давно, козаки поморилися, декотрі були поранені, проте в очах світилося все те ж тверде завзяття. <...> І враз вона (Наталочка – В. К.) збагнула. Козаків перемогли. Але не покорили! Вони гинули, не піддавшись, не схилившись, лишаючи по собі невмирущу славу!»* [5, 76–79]. Авторка не надуживає побутописанням давноминутих часів і не ставить собі за мету достовірно передати колорит епохи. Основна функція історичних вставок у тексті – героїзація подій

минулого, формування в юного читача почуття патріотизму, гордості за рідну державу й любові до неї.

Оригінального вияву історичні факти набувають у фентезі для дітей. Вітчизняні письменники своїми творами актуалізують думку про те, що *«Україна – найцікавіша, найромантичніша і наймістичніша країна у світі. Ми маємо глибоку і багату історію, міфологію, нам є чим пишатися, є що показати світові. Ми намагалися про це розповісти. І ще – допомогти доторкнутися до України романтичної, загадкової і прекрасної»* [6]. Так, Олесь Ільченко у повісті «Загадкові світи старої обсерваторії», відправляючи юних героїв у подорож віртуальними світами, знайомить їх із героїчним минулим України, дозволяє «доторкнутися» до епохи козаччини: *«Сонце вже почало заходити, коли діти побачили фортецю над рікою. Дорогою Петро розповів дітям, як важко було зводити це укріплення тут, на південній межі козацької держави, серед степів, яким прокочувалися хвилі завойовників, що вчиняли напади на нашу землю, забирали людей у полон, а міста і села палили. Незабаром, як стало відомо козацькій залозі, на фортецю мали напасти вороги, аби шлях углиб країни був відкритий і жодна фортеця з жодними козаками не заважала навалі чужоземців»* [4, 13]. Оленка з Владом мали можливість взяти участь в обороні фортеці, утім, за якусь мить героїчні події й козаки стають застиглими, немов на папері, а головні герої відправляються в нові й нові пригоди-мандри.

Художній світ фентезі дозволяє автору легко маніпулювати як часовими, так і просторовими координатами. Головні герої з легкістю за якусь мить потрапляють в Україну майбутнього: *«– О! – усміхнувся Френсіс. – Я знаю вашу країну. Пригадую, наше судно «Вікторія» заходило в Маріуполь. Запам'ятав надзвичайно модерну, якусь космічну архітектуру міста. <...> я з друзями був і в старовинному Львові, і в Києві. Моїм синам у вашій столиці страшенно сподобався Дізнейленд на Дніпрі – кращий за каліфорнійський, а також іще одне величезне місто розваг для дорослих і дітей серед парків у лівобережній частині міста. Гарна країна у вас!»* [4, 52]. У моделюванні

України майбутнього автор обмежується зоровими враженнями очевидця – капітана субмарини Френсіса Лістера, – уникаючи при цьому філософських міркувань, розлогих роздумів щодо осмислення онтологічних проблем тощо. Пригодницький характер повісті вимагає від письменника калейдоскопічної зміни декорацій, а побачене героями твору і його реципієнтами фіксується на рівні їх емоцій і вражень.

Як бачимо, новітні твори для дітей і підлітків на історичну тему засвідчують активні письменницькі пошуки нової якості прозописьма. Жанрові можливості пригодницько-фантастичної повісті, детективу, фентезі демонструють оригінальні варіанти репрезентації історичних знань. Їм притаманні такі особливості: динамічний хронотоп, що підпорядкований показу випробувань персонажів твору; максимально наближений до реципієнта головний герой, який втягнутий у хід подій твору і доповнює моделювання історії власними уявленнями про неї; використання міфологічних образів та сюжетів, інтертекстуальні вкраплення, що породжують ланцюг історичних, естетичних, моральних ремінісценцій. У процесі сприйняття аналізованих текстів дитиною-реципієнтом відбувається пробудження його зворотної реакції, аналіз дій і вчинків емоційно близьких персонажів, наслідків і вибору моделей поведінки, системи цінностей. Усе це розширює життєвий досвід дитини, створює ту духовно-емоційну атмосферу, в якій органічна єдність естетичних і моральних переживань збагачує й духовно розвиває її особистість, стимулює динаміку національного духу.

ДЖЕРЕЛА

1. Бачинський А. Неймовірні пригоди Остапа й Даринки : повість / Андрій Бачинський. – К. : Грані – Т, 2013. – 152 с.
2. Воропаєва Т. Українські націєтворчі процеси крізь призму сучасних націєтворчих концепцій: комплексний підхід [Електронний ресурс] / Т. Воропаєва // Українознавство – 2005: Календар-щорічник. – Режим

доступу: <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Calendar/Calendar-2005/voropajeva1.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 14.01.16.

3. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / Вольфганг Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / за ред. М. Зубрицької. – Л., 1996. – С. 261–277.
4. Ільченко О. Загадкові світи старої обсерваторії / О. Ільченко ; худож. К. Лавро. – К. : Грані-Т, 2009. – 96 с. – (Серія „Сучасна дитяча проза“).
5. Мензатюк З. Таємниця козацької шаблі : пригодницька повість : для дітей мол. шк. віку / Зірка Мензатюк. – Л. : Вид-во Старого Лева, 2006. – 160 с.
6. Завітайло Т. Зброя вогню / Тарас Завітайло. — К. : Наш час, 2007. — С. 137 с.
7. Рутківський В. Сторожова застава / В. Рутківський. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 304 с.
8. Стародубцева В. Національно-культурна детермінація ціннісного світу особистості / В. Стародубцева // Донецький вісн. Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 6. – Донецьк : Східний видавничий дім. – 2003. – С. 60–73.
9. Сучасна література для дітей : огляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=5828>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 12.10.15.

Кизилова Виталина. Нациетворчие тенденции в новейшей украинской прозе для детей и юношества на историческую тему.

В статье анализируются жанровые модификации повести для детей и юношества на историческую тему (приключенческо-фантастическая повесть, детектив, фэнтези), ее художественная специфика, средства активизации читательского внимания, версии репрезентации исторических знаний, которые проектируются на формирование национальной идентичности читателя. Важное место в историческом произведении с усиленной приключенческой составляющей занимает хронотоп, часто имеющий признаки экстремального. Прием часового смещения, двуплановость изображения,

мифологизация и мистификация пространства подчеркивают имманентную сущность героических поступков персонажей, позволяют проектировать давнопрошедшие события на современность. Главный герой, максимально приближенный к реципиенту, дополняет моделирование исторических фактов собственными представлениями о них. Мифологические образы и сюжеты, интертекстуальные компоненты рождают цепочку исторических, эстетических, моральных реминисценций. Коммуникативный код произведения способствует осознанию соответствующих авторских акцентов, осмыслению духовно-культурных истоков, актуализации важного познавательного материала, способствующего приобретению жизненного опыта читателем, формированию национального мировоззрения, национальной идентичности у молодого поколения украинцев.

Ключевые слова: национальная идентичность, литература для детей и юношества, историческая проза, художественная специфика, приключенческо-фантастическая повесть, детектив, фэнтези.

Kyzylova Vitalina. Nation formative tendencies in the modern Ukrainian prose for children and youth on the historical subject

Genre modifications of story for children and young people on the historical subject (adventure and fantastic story, detective story, fantasy), its artistic specificity, means of activization of reader's imagination, versions of representation of the historical knowledge, which are projected on forming of reader's national identity, are analyzed in the article. Chronotope, that often acquires extreme features, has important significance in historical work with a stronger adventure component. The method of "time shift", duality of representation, mythologization and mystification of space emphasize immanent essence of heroic actions of the characters, allow to project long-dawn events onto modernity. The protagonist, who is close to the recipient, adds to modeling of the story his own ideas about it. Mythological images and plots, intertextual components cause a chain of historical, aesthetical and moral reminiscences. Communicative code of the work conduces to understanding of

appropriate author's stresses, actualization of important informative material, that induces to acquisition of life experience by child, forming of world outlook and national identity in the younger generation of Ukrainians.

Key words: *national identity, literature for children and youth, historical prose, artistic specificity, adventure and fantastic story, detective story, fantasy.*

Відомості про автора: Кизилова Віталіна Володимирівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри філологічних дисциплін ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Тел.: 050 2496052. Електронна адреса: kyzylovavitalina@ukr.net.